CAPITOLUL XI

SENSUL TRIUMFULUI

I. – *Preţul victoriei creştinismului*. – Biserica este cea victorioasă. – Încheierea organizării clericale. – Dezvoltarea sacerdotalismului şi a teologiei. – Disputele doctrinare şi ortodoxia. – Sincretismul de fond şi împrumuturile de formă. – Acţiunea celor simpli. – Monahismul; rolul său. – Primele etape ale evoluţiei creştine: contraste şi continuitate.
II. – *În ce fel s-a materializat prima speranţă creştină*. – Consecinţele operaţiunii. – În ce fel le agravează triumful. – Nu este decît o aparenţă. – Responsabilitatea Bisericii. – Ea devine unul dintre aspectele Statului roman. – În secolul al V-lea îl moşteneşte. – Avantaje materiale şi inconveniente spirituale. – În ce fel s-a implantat în Biserică ideea şi faptul unei distincţii între *credincios* şi *perfect*; importanţa practică a acestei idei.
III. – *Triumful privit din punctul de vedere al istoriei religiilor*. Occidentul faţă în faţă cu creştinismul primar. – În ce fel a reprezentat cel din urmă un sincretism ieşit din nevoile religioase ale Orientului. – Concurenţii: Mithra; – neoplatonismul; – maniheismul.
IV. *Cele trei religii în secolul al IV-lea*. – Asemănările lor. – Inferioritatea practică a neoplatonismului. – Poziţia mai bună a maniheismului. –De ce l-a proscris Statul roman. – De ce Biserica i-a putut ţine piept. – De ce s-a ridicat Biserica pe seama lui. – Persistenţa neoplatonismului şi a maniheismului, după victoria creştinismului. – Acţiunea lor în viitor.

I

Acest triumf care, în secolul al IV-lea, atestă în mod special convertirea Statului roman, marchează o etapă importantă în evoluţia creştinismului. De altminteri, pe cît de scump a fost plătită victoria, pe atît de ferm se poate spune că credincioşii din vremea apostolilor ar fi socotit-o un dezastru. Scuza creştinilor din vremea lui Constantin este că nu au avut posibilitatea de a alege condiţiile acesteia.

Încă de la o primă privire se poate observa ca, la drept vorbind, nu credincioşii lui Christos au fost cei care au triumfat asupra ostilităţii Statului, modificîndu-i sensul, ci conducătorii lor, Biserica, iar avantajele pe care simplii laici le-au avut de pe urma compromisului constantinian nu s-au produs decît ca o consecinţă a acordului între două puteri, două guverne, fiecare dintre acestea urmărindu-şi în mod instinctual propriul interes.

În secolul al IV-lea, clerul îşi încheie procesul de organizare. Instituţia mitropoliţilor –adică a arhiepiscopilor– şi a primaţilor –adică a

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

patriarhilor– îşi restrîng şi organizează ierarhia, îndreptîndu-se treptat către monarhia pontificală. Înmulţirea sinoadelor şi a conciliilor consolidează şi face mai precisă noţiunea, deja existentă, de *catolicitate*, necesară pentru credinţă şi, totodată, permite să i se adauge acesteia o mai mare unitate a disciplinei şi o mai mare capacitate de extensiune a dogmei. Intensificarea activităţii pune în mişcare întreg ansamblul marelui corp creştin şi acesta pare a atrage la sine, în vederea asimilării, întreaga substanţă vie pe care lumea păgînă încă o mai deţine. Tot fastul cultelor antice care nu resping la modul absolut afirmaţiile fundamentale ale credinţei este asimilat, procesul învăluirii şi al împodobirii, prin care creştinismul capătă amploare şi strălucire, afectînd chiar şi liturghia.

Dintr-o altă perspectivă, Biserica creştină care, faţă de Stat, încarnează poporul creştin în totalitatea lui, prezintă tendinţa de a-şi modela organizarea administrativă în chipul celei a Statului, de a-i accepta cadrele, mai mult chiar, de a deveni –sub rezerva libertăţilor şi privilegiilor ei, pe care ştie să şi le apere la nevoie– una din cele două ramuri ale administraţiei publice. Sub influenţa unui amestec inevitabil cu funcţionarii de toate rangurile şi ca urmare a cuceririlor sale în rîndul aristocraţiei, în ea se dezvoltă spiritul guvernamental şi administrativ, care o izolează tot mai mult de laici şi, în acelaşi timp, o face să fie tot mai tentată de combinaţiile politice. În felul acesta, Biserica îşi pierde mai mult decît independenţa: spiritul secular o pătrunde, iar sensul raţiunii sale de a fi şi al misiunii pe care o are îi devin tot mai confuze.

În cadrul triumfului creştinismului, ceea ce frapează pe observatorul mai puţin avizat este, în primul rînd, puterea sacerdotalismului –căci pare că viaţa Bisericii lui Christos ţine în întregime de conştiinţa episcopilor–, iar în al doilea rînd dezvoltarea monstruoasă a teologiei. Fermentul întregii speculaţii este tot gîndirea greacă, aceasta acţionînd asupra credinţei aşa cum acţionează epoca asupra moravurilor sau Statul asupra Bisericii. Din bogata sursă, creştinii extrag idei metafizice, fie direct, în scrierile filosofilor neoplatonici pe care îi urmează disprețuindu-i, fie indirect, în operele lui Origenes pe care îl admiră sau îl blestemă, dar pe care detractorii educaţi îl exploatează aproape în aceeaşi măsură ca şi admiratorii. Secolele al IV-lea şi

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

al V-lea, aşadar, sînt încărcate de extraordinarul conflict al doctrinelor transcendentale, care se încrucişează, se distrug sau se combină, şi în mijlocul cărora gîndirea cîtorva mari doctori îi călăuzeşte pe nehotărîţi şi pe ignoranţi. Spre exemplu, este vorba despre a determina natura raportului dintre Fiu şi Tată, în cadrul Trinităţii, sau potrivit cărei modalităţi se armonizează în persoana lui Christos natura divină şi natura umană, pe care le posedă în egală măsură, şi dacă Fecioara Maria are sau nu dreptul la titlul de *Mamă a lui Dumnezeu*. Ortodoxia este, în fapt, opinia care întruneşte majoritatea în concilii, iar această majoritate este rareori destul de puternică pentru a impune întregii Biserici soluţii prompte şi definitive. În mod obişnuit, ea nu se fixează decît în urma unor oscilaţii destul de aducătoare de confuzii pentru cei simpli, care –se ştie– conform firii lor, cred că adevărul este unul singur, etern şi, aşadar, imuabil.

Ceea ce pare a fi nou la conflictele doctrinare ale secolelor al V-lea şi al VI-lea, nu este nicidecum dezacordul, şi nici originalitatea chestiunilor care îi frămîntau. În primele trei secole, dezacordul a constituit condiţia însăşi a progresului credinţei, hrana sa, multe dintre chestiunile care au format materia disputelor la care ne referim fiind puse pe tapet de multă vreme. Ceea ce surprinde acum într-o măsură, este amploarea, încrîncenarea şi durata luptelor. Logica pune probleme succesive care decurg unele din altele. În adevăr, traversăm o fază inevitabilă din evoluţia dogmei creştine, pe care secolul al III-lea a lăsat-o prea puţin lămurită pentru a putea fi vorba despre o viaţă normală a credinţei. Trebuie făcute alegeri în mai multe situaţii şi între mai multe tendinţe diverse şi greşit definite. Încă din momentul în care se doreşte enunţarea precisă a chestiunilor şi trierea lor, se iscă dispute şi, cu cît este mai important obiectul acestora, cu atît mai dură devine disputa. De altfel, cu cît dogmatica devine mai complicată, cu atît mai dificil este de obţinut un acord. Se întîmplă ca adversarii să piardă orice măsură a cuvintelor şi a gesturilor, principalele incidente ale disputelor ariană sau monofizită, de exemplu, oferind veritabile spectacole.

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

Oameni precum Eusebiu din Nicomedia[185], preacreştinul împărat Constantin, sau cei trei teribili patriarhi ai Alexandriei, Theophil[186], Cyril[187]

[185] Eusebiu din Nicomedia (sec. IV), episcop de Berytus, apoi de Nicomedia şi apoi de Constantinopol, cel care (în 337) l-a botezat pe Constantin I. Alături de Arius a fost elev al lui Lucian de Antiohia, şi unul dintre cei mai mari susţinători ai lui Arius. Dotat cu talent de politician şi având o poziţie extrem de bună la curtea imperială (în vremea lui Constantin I şi Constantin II, apoi fiind tutorele lui Iulian Apostatul), deosebit de ambiţios, nedîndu-se înapoi de la nimic pentru a-şi atinge scopurile, negociator dur, Eusebiu a mînuit lucrurile în aşa fel încît, în vremea influenţei sale, arianismul a fost extrem de puternic la curtea imperială. La primul Conciliu de la Niceea (în 325), însă, a semnat Crezul –dar abia după o luptă disperată, care i-a epuizat toate mijloacele–, şi fără a-şi asuma apoi ideile neariene din acesta. Susţinerea totală a ideilor lui Arius i-a atras exilul, de unde, cu talent şi nemărginită insistenţă, a reuşit să îl convingă pe Constantin I că ideile lui Arius nu intră în contradicţie cu crezul niceean. După întoarcere a făcut tot ce a putut pentru a anula efectele Conciliului, şi-a creat aliaţi precum meletienii, l-a convertit la arianism pe Wulfila şi l-a adus în casta preoţească, şi-a exilat opozanţii (Eustaţiu din Antiohia, Athanasius din Alexandria, Marcelus din Ancyra), încercînd din răsputeri să impună Bisericii ideile sale şi traseul arian. (n.trad.)

[186] Theophil din Alexandria, patriarh al Alexandriei între 385 şi 412, este văzut de către Edward Gibbon ca un om tenace în răutatea sa, veşnic duşman al păcii şi adevărului, mereu murdar pe mîini, fie de aur, fie de sînge. Provenit din rîndul copţilor, a avut de făcut faţă conflictului dintre păgînii şi creştinii Egiptului. De asemenea, a fost împotriva susţinătorilor lui Origenes. (n.trad.)

[187] Cyril din Alexandria, nepot al lui Theophil din Alexandria, patriarh al Alexandriei între 412-444, antinestorian, Părinte al Bisericii. În această perioadă se produce schisma în urma căreia apare ortodoxia de est care, aparent, are ca punct de plecare diferenţele dintre Şcoala de Alexandria şi cea de Antiohia. Totul începe cu predica unui preot antiohianin din Constantinopol (unde antiohianinul Nestorius ajunsese arhiepiscop), care susţinea că Fecioara Maria nu poate fi intitulată *Mamă a lui Dumnezeu*. Opinia este susţinută de Nestorius, care arăta că Fecioara Maria este *Mama lui Christos*, accentuînd astfel latura umană a lui Isus, deificat abia prin unirea cu Dumnezeu. Cyril (al cărui merit major este consolidarea nucleului dogmatic al cultului Fecioarei Maria, ca Mamă a lui Dumnezeu) socotea că Isus, cel fizic şi istoric, este Dumnezeu apărut umanităţii sub formă umană, după ce fusese purtat în pîntec de către Fecioara Maria. Primul vorbea despre Isus-omul, ca fiind distinct de Logosul divin, ceea ce îl făcea pe celălalt să înţeleagă că între cei doi este o diferenţă care ar putea anula persoana lui Isus. La Conciliul de la Constantinopol (381) se pune problema: cărui fel de fiinţă i-a dat naştere Fecioara Maria? Cyril socotea că Sfînta Treime consistă într-o esenţă divină, sub trei ipostaze distincte: Tatăl, Fiul, Duhul Sfînt. La

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

şi Dioscorus[188] nu ne lasă impresia că ar fi prea ataşaţi de marele comandament al Evangheliei –despre care Isus ar fi zis că ar conţine întreaga Lege şi, prin urmare, socotesc, întreaga teologie–: mai presus de orice iubeşte-l pe Dumnezeu şi pe aproapele.

S-ar spune că Biserica pune în slujba propriei destrămări toate forţele pe care persecuţia nu o mai obligă să le canalizeze către apărarea propriei vieţi, însă, în realitate, ea traversează o criză de credinţă, iar ortodoxia va fi cea care o va scoate la capăt –ortodoxia, care va consacra victoria colectivităţii asupra individului şi care va fonda intoleranţa necesară, în numele lui Dumnezeu. Teologia –ştiinţă a nuanţelor şi a concilierii– se hrăneşte din toate aceste controverse şi dobîndeşte astfel o importanţă înspăimîntătoare în cadrul Bisericii. Prin ea, religia tinde să devină *savantă*: formula îşi impune tirania, iniţiativa sentimentului religios scade, iar elanul personal este privit ca fiind suspect de erezie. De acum înainte, doctrina va domni

încarnarea Fiului şi la venirea sa în lume, natura divină şi umană a lui Isus se păstrează deopotrivă, fiind unite în persoana sa, indivizibilă şi imuabilă. În felul acesta, putea fi satisfăcută şi ideea celor două ipostaze a lui Nestorius, fără a fi necesar apelul la ideea a două esenţe ulterior conjugate. Nestorius nu acceptă soluţia, este acuzat de adopţionism, dar între cei doi se va purta o corespondenţă care va deveni tot mai violentă în ton. La Conciliul Efes I (431) se va impune ideea lui Cyril, Nestorius fiind exilat. (n.trad.)

[188] Dioscorus I al Alexandriei, patriarh al Alexandriei între 444 şi 451, înlăturat după Conciliul de la Calcedon (în 451), dar recunoscut ca patriarh copt pînă în 454, cînd moare. Duce mai departe ideile şi o parte a muncii lui Cyril. După condamnarea şi înlăturarea lui Nestorius (după Conciliul Efes I) şi a formulei propuse de el, un arhimandrit din Constantinopol, Eutych, redeschide conflictul, susţinînd că, după unirea Tatălui cu Fiul, nu poate fi vorba despre două naturi, ci despre una singură. Sinodul prezidat de către Flavian din Constantinopol îl condamnă pe Eutych, iar acesta îl cataloghează pe Flavian ca nestorian şi îi cere ajutorul lui Dioscorus. Împăratul Theodosius II convoacă un al doilea Conciliu la Efes (449), prezidat de către Dioscorus. Aici se decide respingerea formulei acceptate de către conciliul anterior. Papa Leon I, care acceptase formula Conciliului Efes I, dar care arătase că Eutych poate fi iertat dacă îşi recunoaşte greşeala, socoteşte hotărîrea Conciliului Efes II ca fiind nulă şi neavenită. După moartea împăratului, sora sa, Pulcheria, după consultarea papei Leon I, a convocat Conciliul de la Chalcedon (451) care a restabilit lucrurile, respingînd formula lui Eutych, în ciuda opoziţiei lui Dioscorus; pierzînd disputa, acesta a fost înlăturat din funcţie şi exilat. (n.trad.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

asupra credinței, faptul acesta constituind un eveniment capital în istoria vieții creştine.

În rest, reținem că toate marile dezbateri dogmatice care tulbură cele două secole se dezvoltă în Orient. Occidentul nu le pricepe; el nu este interesat şi nu ia parte la acestea decît atunci cînd ele par a ameninţa unitatea catolică sau a compromite „tradiția apostolică". În mod spontan, oamenii din vestul imperiului nu zăbovesc decît asupra chestiunilor de ordin practic: care este constituția naturii morale a omului şi care este rezultatul la care putem spera? ce este păcatul şi cum se poate scăpa de acesta? la ce ajutor ne putem aştepta de la grația divină şi pînă în ce punct este aceasta necesară mîntuirii? este omul stăpînul voinței sale, ori este predestinat să îşi exprime voința după cum a decis Dumnezeu? Erezia pe care o numim *priscillianism*[189] (din secolul al IV-lea) şi cea numită *pelagianism*[190] (din secolul al V-lea) decurg din aceste chestiuni, mai degrabă morale decît teologice.

[189] Priscillianismul este o erezie creştină, apărută prin secolul al IV-lea, în Hispania şi întemeiată de către Priscillian. Om educat şi de condiție bună, Priscillian a fost teolog, episcop de Avila, fondator al unei comunități de asceți care i-a supravieţuit în Hispania şi în Gallia. Fiind o formă de maniheism gnostic, doctrina lui Priscillian susținea, în esență, existența unui regat al Luminii şi a unuia al Întunericului, ambele prezente în ființa umană. Precum îngerii, sufletul uman –socotea această doctrină– era desprins din Divinitate. În tendința de a-şi îndeplini destinul (acela de a învinge regatul Întunericului şi forțele sale), omul ar fi pradă a conflictului dintre partea sa spirituală şi cea materială, marea luptă a omului fiind aceea de a-şi învinge componenta materială. Fără ca această doctrină să aducă elemente noi la ceea ce deja exista –încă dinainte de apariția creştinismului–, prin destule elemente de detaliu, ea contrazicea flagrant multe dintre ideile şi elementele deja statuate de teologia creştină. Printre alții, Augustin va reacționa cu putere la priscillianism, prin scrierea *De mendacio*. În lupta sa (destul de insistentă şi beneficiind de ajutor din partea altor episcopi şi teologi ai vremii) pentru a-şi impune învățăturile şi a le face să fie acceptate, Priscillian a creat destule tulburări, atît în ceea ce privește relația dintre împărat şi alți episcopi (în special Papa), cît şi în sînul Bisericii. (n.trad.)

[190] Pelagianism este numele unei doctrine create de către Pelagius (354-420), ascet din Britannia (probabil). Chestiunea centrală a acestei doctrine se referă la liberul arbitru. Pelagius susținea că păcatul originar nu constituie un stigmat asupra naturii umane; dacă Adam a condamnat umanitatea prin exemplul său negativ, Isus a arătat acesteia calea mîntuirii, prin sacrificiu şi prin efortul de edificare şi întărire a voinței. Spre deosebire de

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

Şi totuşi, ideea catolică se afirmă cu o precize din ce în ce mai mare. Ea consolidează convingerea că nu poate exista decît *o* credinţă, după cum nu există decît *o* Biserică. Ca un corolar, se întăreşte tot mai mult opinia conform căreia nu există mîntuire în afara Bisericii, şi că faţă de aceasta trebuie să existe nu numai o supunere liberă şi filială –care să urmeze toate direcţiile autorizate–, ci şi un asentiment doctrinal intern şi complet. Se mai observă că doctrina care se formează şi se fixează treptat –tatonînd printre contradicţii violente– continuă a fi un sincretism teologic, adică o juxtapunere la elementele credinţei apostolice a unor noţiuni religioase şi filosofice esenţialmente disparate, împrumutate din mediile complexe în care a trăit creştinismul, unite între ele prin raţionamente foarte asemănătoare cu cele ale sofisticii greceşti, învăluite cu formule mai mult sau mai puţin ingenioase, însă, în fond, goale şi decepţionante. În special pe această cale se manifestă influenţa aristocraţiei spirituale, a literaţilor şi a filosofilor, pe care credinţa i-a cîştigat de partea ei, şi care, în urma adoptării acesteia nu vor abandona nici substanţa, nici metoda şi formele speculaţiei pe care le stăpîneau la acel moment. În aceşti ultimi ani, a existat preocuparea de a demonstra că marea parte a Părinţilor greci din secolul al IV-lea gîndea, raţiona, vorbea şi scria conform regulilor, precedeelor şi deprinderilor retoricii profane învăţate în şcolile de elocvenţă, demonstraţie care a reuşit pe deplin. De asemenea, este curios de ştiut pînă la ce punct erau ei robi ai artificiilor pe care se arătau în mod ostentativ a le dispreţui. Fondul pe care îl exploatează pentru a adapta religia creştină la propiile lor exigenţe de gîndire nu are altă origine decît forma de care nu ştiu nicicum să se debaraseze, şi vine din şcolile filosofice pe care le-au frecventat.

---

majoritatea Sfinţilor Părinţi şi a Învăţătorilor Bisericii, Pelagius credea că darurile cu care omul a fost creat sînt suficiente pentru a trăi o viaţa în afara păcatului, Dumnezeu oferind ajutor, în mod firesc, oricărei fapte bune, în esenţă, liberul arbitru bine folosit fiind suficient pentru a conduce către o viaţa impecabilă, fără a fi nevoie de graţia divină. Avînd toate datele necesare unei alegeri între Bine şi Rău, precum şi exemplul bun a lui Isus, în opinia lui Pelagius, statutul de păcătos este consecinţa unei alegeri de care omul singur este responsabil, păcătosul nefiind o victimă, ci un criminal, care necesită iertare. (n.trad.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

Privind lucurile de aproape, se observă că cei simpli, în aparență supuși clerului și gata de a primi de la acesta regula de credință, sînt mult mai puțin pasivi decît par, mai mult, că principiul majorității transformărilor suferite de creștinism trebuie căutat în viața religioasă a acestora. De fapt, astfel de oameni nu reflectează și nu raționează, nu iau seama deloc la contradicțiile și la absurditățile în care cad, însă ei simt și se emoționează. Credința lor spontană și intensă cere în mod imperios augmente. Au nevoie ca obiectele să se amplifice sau ca numărul lor să crească. Pe de altă parte, cum acești ignoranți nu dețin nici un mijloc de a scăpa de sugestiile mediului lor, de a se dezbăra de obiceiurile dobîndite prin ereditate, și după cum întreaga lor existență este complet pătrunsă, din toate părțile, de păgînism, acesta este cel în care vor căuta elementele augmentative: obiceiuri ancestrale, rituri seculare –aproape înnăscute–, credințe și superstiții de peste tot, pe care ajung să nu le mai distingă de propria lor gîndire religioasă. Sincretismul a făcut ca, totodată, Isus să fie Dumnezeu, iar Dumnezeu să rămînă unul. Tot el a creat legendele care au făcut din nașterea și din viața lui Christos cel mai minunat dintre miracole. Prin cultul Mariei, sincretismul reinstalează o veritabilă zeiță în cadrul religiei, prin cultul sfinților, căruia, adeseori, legendele eroilor păgîni îi furnizează material, avem a face cu o veritabilă formă de politeism. Convinși fiind, în mod naiv, că nimic nu este prea frumos pentru Dumnezeu, cei simpli doresc să afle în „casa Domnului" întreaga strălucire idolatră a ceremoniilor păgîne și, cu încredere în gest și în formulă, atribuie acestora întreaga magie a misteriilor, mai rău, însă, cea a orfismului, care este misterul poporului. Se întîmplă ca valul credinței populare să pună pe teologi în cea mai mare încurcătură, însă este îndatorirea lor să iasă din aceasta, să descopere, cu price preț, compromisul sau măsurile necesare.

Începînd cu secolul al IV-lea, credința populară dispune de mijloace de expresie foarte eficiente deoarece, încă de pe acum, crește numărul călugărilor. Cu siguranță că nu toți aceștia sînt oameni din popor, mînăstirea atrăgînd destule suflete delicate, pe care lumea le înspăimîntă sau le destramă, destui creștini de elită, cărora le este mai mult sau mai puțin limpede faptul că morala Evangheliei –pe care ei o au în inimă– nu se

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

potriveşte prea bine cu necesităţile vremurilor şi că creştinismul cu care se mulţumeşte lumea nu este deloc cel al lui Isus. În armata monahală, însă, aceştia nu formează decît o minoritate. De altminteri, pietatea lor arzătoare, mereu vigilentă faţă de ispită, este în mod natural favorabilă concluziilor augmentative din credinţa celor simpli, de unde ea ar putea căpăta un nou impuls, ceea ce se întîmplă adesea, cele două sprijinindu-se, încurajîndu-se şi completîndu-se. Cineva precum sfîntul Hieronymus[191], tulburat de revoltele cărnii sale, căutînd –în mortificări şi meditaţii asupra misterului virginităţii Mariei– mijloacele de a triumfa asupra acestora, nu numai că va accepta acest mister –chiar după ce acesta a suferit deja augmentări în credinţa populară– şi va afirma virginitatea perpetuă a Mamei lui Isus, dar îl va amplifica afirmînd, în corolar, virginitatea perpetuă a lui Iosif. Cea mai mare parte a călugărilor provenea din popor, iar punerea în comun a pasiunii lor religioase, cultura intensivă pe care o făceau, autoritatea pe care le-o conferea caracterul sfînt al vieţii lor, energia neîmblînzită şi tenace a afirmaţiilor lor, adevărata grandoare morală a celor mai notabili dintre ei –a căror glorie se răsfrîngea asupra tuturor, deoarece regula îi uniformiza–, toate acestea le asigurau o mare încredere din partea credincioşilor obişnuiţi şi forţa autorităţile ecleziastice să se sprijine pe ei –în ciuda a ceea ce acestea gîndeau. Călugării duceau la capăt dorinţele şi sugestiile credinţei populare, prin ei, acestea se lămureau, se triau, se ordonau şi, în final, se impuneau teologilor, care se acomodau la ele cum puteau.

Astfel, printr-un soi de colaborare inconştientă a influenţelor, destul de diverse ca origine, însă convergente prin acţiunea lor, în secolul al IV-lea s-a constituit o religie foarte diferită de creştinism, care deja se întrevedea în pragul secolului al III-lea, şi care, la începutul secolului al V-lea, practic, stăpîneşte lumea romană.

Cînd ne gîndim la ce a fost creştinismul în Evul Mediu: universalist şi războinic, exclusivist, intolerant la modul violent –cu deosebire, faţă de

[191] Eusebius Sophronius Hieronymus (347-420), preot, episcop, traducător, comentator, teolog, scriitor. A avut o conştiinţă frămîntată, obsedată de povara păcatului, fiind un spirit înclinat spre viaţa ascetică. În urma unei viziuni, îşi abandonează studiile din domeniul laic şi se dedică studiului Bibliei, pe care o va traduce în latină. (n.trad.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

evrei–, iritabil față de dogmele absolute care sfidează rațiunea, față de riturile pedante şi multiple, robuste şi misterioase, copleşit de nenumărate *devoțiuni* particulare –care se adresează atîtor Notre-Dames, practic distincte, şi la atîția sfinți specializați–, condus de un cler stăpîn peste credința şi conştiința laicilor şi care, deja riguros ierarhizat, tinde tot mai mult să primească cuvîntul de ordine de la un centru unic, pus în mişcare de o formidabilă armată de călugări şi ținut în frîu de trupa chițibuşară şi subtilă a teologilor, cînd îl contemplăm prin nenumăratele şi somptuoasele biserici în care locuieşte, în mijlocul splendidelor ceremonii care se dezvoltă aici şi a simbolurilor pe care le animă şi cînd îl comparăm cu religia profetului galilean, umil şi blînd, care pretindea doar a-i anunța pe frați Vestea cea Bună asupra venirii Împărăției şi a-i face demni de a o primi, cu religia acestui Isus, a cărui pietate se ridica la Dumnezeul părinților săi într-un încrezător elan filial, pur şi simplu nu vedem nimic comun între aceasta şi cealaltă. Pare că sub numele lui Christos, avem a face cu viața filosofică şi religioasă a păgînismului, cu toate contrastele şi toate incoerențele care au dobîndit putere şi au triumfat asupra religiei în spirit şi în adevăr pe care Învățătorul evreu a trăit-o. Totuşi, oricît de diferite ar fi, creştinismul sfîntului Toma d'Aquino[192] sau cel al lui Petru Ermitul[193] față de cel al lui

[192] Thomas de Aquino (1225-1274), preot dominican, erudit, filosof, teolog, poate cel mai mare al Bisericii Catolice. S-a implicat în toate marile chestiuni şi frămîntări ideologice prin care trecea Biserica, reuşind să dea forme clare unor idei profund raționate şi elaborate. Pentru Thomas de Aquino, existența lui Dumnezeu este evidentă şi în afara sferei demonstrabilului. Susținînd că acesta este simplu, perfect, infinit, imuabil şi unic, Thomas observă că Dumnezeu există în mod necesar deoarece el este subiectul şi predicatul în acelaşi timp (precum o arată şi numele Yahweh 'Eternul' şi 'Existența'), prima şi ultima cauză a tot ceea ce există. Thomas considera că Dumnezeu a dat ființei umane, drept călăuze, rațiunea şi revelația, iar acestea se află în armonie, fiind instrumentele cu care se abordează şi teologia – învățătură şi ştiință sfîntă, care decurge din revelațiile Duhului Sfînt, aflate în Sfînta Scriptură şi în tradiție. Ştiința şi rațiunea au fost dăruite de Dumnezeu pentru ca acesta să poată fi cunoscut, scopul suprem al teologiei fiind tocmai această cunoaştere care procură mîntuirea şi împlinirea scopului suprem al existenței umane: contopirea cu Divinitatea, prin înțelegerea esenței acesteia, dar oferit de Dumnezeu după moarte, celor care au trăit pe pămînt o viață în acord cu darul dat omenirii de către Isus.

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

Isus sau cel al sfîntului Petru sînt unite, de-a lungul timpului, printr-o legătură întreținută, dar reală. Necesitățile vieții și ale timpului au determinat și au făcut indispensabilă evoluția în cadrul căreia ridicarea lui Isus constituie punctul de plecare, iar tomismul, întocmai ca și credința unui cruciat, teologia sfîntului Augustin, gnoza lui Origenes sau Evanghelia sfîntului Paul constituie niște etape. Nu este mai puțin adevărat că *triumful* Bisericii în cursul secolului al IV-lea a fost posibil numai datorită eșecului credinței începuturilor, celei pe care o putem numi credința celor doisprezece.

II

Pentru creștinism, nenorocirea a constituit-o faptul de a se fi întemeiat, încă de la început și în mod fundamental, pe marea speranță a *parousi*-ei. Este posibil să se facă un plan pentru o viață admirabilă și inaccesibilă cînd există certitudinea că, dintr-o clipă în alta, întreaga existență umană va înceta și că vom benficia pe veci de rodul efortului cîtorva zile.

Or, marea speranță nu s-a împlinit, iar amînarea, mereu prelungită, a generat creștini de rînd, în chipul celorlalți oameni, cu toții ispitiți de propria animalitate și mînați de deprinderi atavice. Nu au respins idealul de viață, fără de care religia lor și-ar pierde sensul, dar, în fapt, nu s-au mai străduit să îl împlinească iar pentru ei *credința* în propoziții dogmatice și credința în eficacitatea magică a *riturilor* a înlocuit efortul personal pe care

---

Ca formă de concretizare și de existență a legii divine, legea naturală constituie o formă pe care oamenii, ca ființe raționale, o edifică în conformitate cu natura lor. A nesocoti rațiunea înseamnă, așadar, a nesocoti legile naturale și pe cele divine, aflate în armonie. În consecință, păcatul reprezintă suspendarea rațiunii (dacă ne referim la legile naturale) și a revelației (dacă ne referim la legile divine), ceea ce este echivalent cu Răul. În ceea ce privește ereticii, Thomas considera că darul lui Dumnezeu este viața eternă, în Domnul Isus Christos, Dumnezeu iertîndu-i mereu pe cei care se pocăiesc sincer. Biserica, însă, nu poate imita pe Dumnezeu. Răsplata păcatului este moartea, iar păcătoșii trebuie înlăturați din corpul Bisericii, prin excomunicare, dar și din lume, fiind lăsați pe seama brațului secular. (n.trad.)

[193] Petru Ermitul (sec. XI-XII), pare a fi fost predicatorul și instigatorul, în Franța, al primei Cruciade. (n.trad.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

îl cerea Evanghelia. Această deformare nu a început în secolul al IV-lea, semnele sale întrezărindu-se cu mult înainte de triumf, dar acestea s-au accentuat o dată cu triumful deoarece abia atunci numeroasele convertiri au făcut să intre în Biserică o mare cantitate de credincioşi pregătiţi prea în fugă şi cu atît mai incapabili în a se apara împotriva *dynamis*-ului, a forţei vitale, periculoasă pentru orice religie.

De acum înainte dispare coşmarul persecuţiilor, iar creştinul poate duce o existenţă normală, ceea ce desăvîrşeşte separarea dintre îndatoririle sale de credincios şi nevoile umane. Îndatoririle intră în cadrele unui anumit număr de obligaţii, al căror număr –şi chiar al căror nivel de exigenţă– tind să se restrîngă[194]; nevoile se dezvoltă –practic, fără restricţii– în formele pe care obişnuinţa le dă vieţii de zi cu zi. Altfel spus, lupta mistică întreprinsă de către creştinismul primar împotriva vieţii a fost pierdută, lucru pe care Biserica l-a acceptat şi confirmat, mărginindu-se la a transforma în temă de meditaţie pentru credincios idealul care conţinea în principiu însăşi esenţa credinţei şi care, în realitate, constituia raţiunea sa de a exista.

Viaţa greco-romană, în integralitatea ei, îmbracă o aparenţă creştină şi se suprapune peste acest ideal –care o dezaprobă, fără a o afecta. Marele rezultat vizibil în pragul secolului al V-lea a fost, aşadar, faptul că, sub toate aspectele, triumful creştinismului nu a fost decît aparent şi că, departe de a fi transformat lumea greco-romană, în realitate, a fost absorbit de aceasta, adaptat nevoilor ei atavice şi obiceiurilor acesteia, în toate domeniile spiritului şi trupului. Şi aceasta deoarece Biserica a devenit o componentă a guvernării şi, în consecinţă, a căpătat propensiuni către compromisuri şi concesii. În aceste condiţii, Biserica este cea care *a triumfat*, după ce s-a identificat cu creştinismul, şi ea este responsabilă de inevitabilul rezultat.

Biserica a devenit unul dintre aspectele Statului roman, şi o dată cu cadrele acestuia şi cu simţul administrării, ea a preluat de la el şi setea lui de ordine şi de regularitate, teama lui de individualităţile prea originale şi prea expansive, care îi agită şi îi tulbură pe cei simpli, şi care rup cadenţa ritmului

[194] Astfel, *slujbele* celebrate la biserică devin treptat tot mai scurte, iar pentru credincioşii de rînd se stabileşte obligativitatea de a participa la ele doar duminica. (n.a.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

social instaurat. Ea a respectat vechiul ideal doar prin păstrarea acestuia ca temă a jurămintelor ei, dar şi-a pierdut influenţa reală asupra *creştinismului exterior nominal*, cum spune Tolstoi[195], pe care se resemnează treptat la a-l vedea mărginit la laicii de rînd.

Aducînd cu sine ruina autorităţii imperiale în Occident, secolul al V-lea pare, mai întîi, a face Biserica să crească, în sensul că o va institui pe aceasta ca moştenitoare a imperiului, pe teren politic şi social, după cum ea se substituise acestuia, deja, în domeniul religios şi moral. În Romania bulversată de barbari, Biserica va rămîne singura organizaţie în care încă mai dăinuie vechiul principiu roman al unităţii şi centralizării, şi în curînd, ea se va gîndi să îşi atribuie rolul unei conduceri monarhice. Eficacitatea protecţiei sale va fi, în acea vreme, un mijloc foarte activ de propagandă, iar *catolicitatea* ei va avea de cîştigat din asta. Această nouă putere, însă, pe care o dobîndi în domeniul temporal o va înfunda mai mult în *secularism*, o va îndepărta încă mai mult de *idealismul* iniţial, o va fixa mai strîns de *realismul* vieţii comune. În plus, nici doctrina sa, nici moravurile sale nu vor cîştiga de aici, şi se va naşte în ea ideea reformei necesare, care, peste secole, va fi coşmarul existenţei sale.

Totuşi, o circumstanţă particulară a favorizat în mod special această capitulare a Bisericii în faţa lumii. Am văzut deja importanţa acesteia, dar sub un alt aspect; aici revin asupra sa. Dintotdeauna, în Biserică s-au manifestat, ori s-au ridicat alături de ea, oameni care nu acceptau ca doctrina creştină, sub orice aspect ar fi privită, să fie doar un ideal inaccesibil. Aceştia s-au străduit cu asiduitate să-şi împlinească viziunea. Cu o admirabilă vigoare, ei protestau împotriva renunţărilor la regula divină, stigmatizînd orice capitulare a Bisericii de la aceasta. Asta a fost atitudinea

[195] Lev Nicolaievici Tolstoi (1828-1910), scriitor şi gînditor rus, întemeietor al anarhismului creştin. Avînd ca nucleu predica de pe munte, şi accentuînd importanţa iubirii aproapelui, Tolstoi insistă asupra nevoii de întoarcere a credincioşilor către Dumnezeu şi către poruncile acestuia, prin desprinderea de organizaţiile umane, inclusiv de Biserică, profund contopită cu Statul în vremea sa. (n.trad.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

unui Tertullian sau a unui Commodianus[196], cea a sectei montaniştilor şi, într-o mai mică măsură, a celei a novaţienilor[197]. Specia acestora nu a dispărut în secolul al IV-lea, excesul în sens opus trebuind să genereze, în mod logic, o creştere a zelului acesteia, ceea ce s-a şi întîmplat.

Întreaga viaţă creştină a secolului al IV-lea şi, în realitate, întreaga viaţă religioasă a acelor vremuri este străbătută în profunzime de curentul rigorismului ascetic. În primul rînd, surprinde faptul că acesta nu a contrariat în mod vizibil mişcarea care a antrenat Biserica în direcţia pe care o ştim. Cauza trebuie căutată în faptul că monahismul organizat există deja şi că mînăstirea este larg deschisă creştinilor care, respingînd îngrijorătoarele concesii făcute factorului secular, au căutat mijlocul de a trăi realmente prin conformarea la autentica morală creştină.

Există asceţi izolaţi, care rămîn în lume şi se delimitează de aceasta prin viaţa lor plină de austeritate. Chiar dacă întrunesc admiraţia celor simpli, însă, ei nu exercită o acţiune serioasă asupra acelora, întrucît autorităţile ecleziastice veghează asupra zelului lor –făţiş, uneori, pentru a-i împiedica să deprecieze genul de viaţă al celor mulţi şi, mai ales, pentru a-i împiedica să predice împotriva căsătoriei şi a modului de alimentaţie obişnuit. În mod concret, ceea ce, de obicei, îi ofensează cel mai mult sînt lucrările cărnii şi utilizarea cărnurilor şi a vinului. În secolul al IV-lea, un episcop spaniol, numit Priscillian, întreprinde *restaurarea* moravurilor credincioşilor în

[196] Commodianus (sec. III), poet latin, convertit la creştinism şi preocupat, pe măsura înaintării în vîrstă, de educarea semenilor. Poemele sale, pline de zel dogmatic, se referă mai ales la venirea lui Antichrist şi la sfîrşitul lumii, şi încearcă să îndemne către pocăinţă şi asceză. (n.trad.)

[197] Novaţienii erau o sectă creştină înfiinţată de Novatian, un antipapă de la jumătatea secolului al III-lea. În esenţă, novaţienii socoteau că nu trebuie reprimiţi în Biserică acei creştini care, din diferite motive (inclusiv presiunile din partea puterii seculare) abjuraseră credinţa creştină (*lapsi*) şi se închinaseră zeilor păgîni. Novaţienii se autointitulau *catharoi* 'cei puri', spre a sublinia concepţia lor, dar şi stilul lor de viaţă. De altfel, cu excepţia unui anume rigorism şi a refuzului reintegrării apostaţilor pocăiţi, nu existau diferenţe faţă de creştinismul din care s-au rupt. Biserica i-a declarat eretici, socotind că, prin concepţiile şi atitudinea lor, neagă capacitatea Bisericii de a ierta (mai ales în cazurile în care renegarea credinţei creştine se produsese sub tortură sau persecuţie). (n.trad.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

sensul vechii discipline creştine. Cea mai mare parte a episcopilor din țară îl socotesc a fi un energumen periculos. Ei îl bănuiesc şi îl acuză de maniheism, deoarece această religie, de origine persană, profesa un ascetism riguros, şi, în cele din urmă, îl vor suprima dîndu-l pe mîna brațului secular. În Gallia, sfîntul Martin[198], episcop de Tours –al cărui cult avea să cunoască expansiunea la ceva vreme după moartea sa– îşi petrece viața în izolare, la care îl condamnă frații săi întru episcopat, datorită ascezei sale riguroase şi a „exemplului greşit" pe care îl dă. Imediat ce creşte numărul sufletelor rănite, neliniştite, stînjenitoare, Biserica pune în funcțiune „supapa de siguranță" a mînăstirii. Asta nu înseamnă că elimină de pe terenul pe care ea activa în plan secular pe credincioşii care o incomodau, ci că acelora dintre ei care se înverşunau să urmeze idealul le indică mijlocul de a-l atinge, ieşind din viața reală fără a muri. Cel mai ades alege să-i lase în voia lor, încă din secolul al IV-lea părîndu-i-se util ca, uneori, să contracareze predispozițiile nesăbuite.

În felul acesta, printr-un soi de distincție între *credincioşi* şi *perfecți*, existentă în budism şi în maniheism, se constituie două categorii de creştini. Doctrina este aceeaşi pentru toți, dar se înțelege că o aplicare redusă a preceptelor ei practice poate ajunge pentru mîntuire şi se potriveşte capacităților pe care majoritatea oamenilor le au. Aplicarea integrală este rezervată unei elite, ale cărei merite viguroase sînt socotite a compensa slăbiciunea fraților de rînd. De altfel, aceştia din urmă au la dispoziție un mijloc eficace de *a compensa* la nivel individual: practicarea milei sub forma pomenii şi a testamentului, *lucrare* pioasă sub toate aspectele. Adeseori s-a spus, pe bună dreptate: *călugărul este adevăratul creştin*. De asemenea, grație călugărului, creştinismul a putut să se adapteze la viața seculară şi,

[198] Martin din Tours (316-397), născut pe teritoriul actualei Ungarii, episcop de Tours, de proveniență nobilă, creştinat împotriva voinței părinților. Militar în tinerețe, are o viziune care treptat îl face să renunțe la cariera militară, spre a deveni soldat al lui Christos. Devine discipolul lui Hilary de Poitiers, opozant al arianismului. Călătoreşte în mai multe părți ale Europei (motiv pentru care este considerat a fi o punte între Estul şi Vestul acesteia), întemeiază prima mînăstire benedictină în Gallia, puternic centru de evanghelizare, ducînd o viață ascetică. Călătoreşte mult, propovăduind creştinismul şi atacînd vechile credințe păgîne, chiar dărîmînd templele şi însemnele vechilor zei şi credințe (în Gallia). (n.trad.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

chiar astfel, să nu se anemieze prea repede şi să nu se lase copleşit de inevitabila reacţie a vechilor obiceiuri religioase păgîne, multă vreme vii după moartea credinţelor pozitive pe care se întemeiau.

III

Acesta este, aşadar, chipul creştin al triumfului. Din punctul de vedere general al istoriei religiilor lucrurile apar altfel.

Mai întîi, nu trebuie uitat că creştinismul primar este, în mod esenţial, o religie orientală. Este o construcţie căreia iudaismul i-a procurat fundamentele, şi al cărei ansamblu se datorează lumii elenistice care combină influenţele greceşti şi influenţele orientale propriu-zise –asiate, siriene, mesopotamiene, iraniene, egiptene– din vremea cuceririlor lui Alexandru. De-a lungul căilor comerciale sau în jurul taberelor, prin intermediul propagandei creştinismul a pătruns în Occident, el fiind pregătit pentru acesta de mai multe culte orientale ale mîntuirii, precum cel al lui Isis, al Marii Mame a Frigiei, a lui Mithra şi altele. Occidentul, însă, nu a luat parte în nici un fel la formarea noii religii, altfel spus, el a preluat-o din exterior, şi, pătrunzînd-o, a făcut-o mai masivă şi mai rigidă.

El a fost incapabil să înţeleagă –şi încă mai puţin să exprime în latina sa puţin nuanţată– fluiditatea subtilă a gîndirii greceşti, doică a teologiei începuturilor. În ceea ce priveşte complexitatea impresiilor mistice ale Orientului, prin care se explică multele zbuciumuri trăite de credinţa primelor secole, acestea îi scapă pur şi simplu. Hrănit în întregime cu cultură juridică, el are în mod instinctiv tendinţa de a închide metafizica creştină în formule strict ermetizate şi imuabile, de a codifica morala religioasă în mod riguros. La urma urmelor, aceasta este operaţia care a dat creştinismului fizionomia pe care o are în Europa occidentală, şi pe care i-o cunoaştem. La momentul triumfului, însă, fizionomia sa încă nu era astfel, pe cea anterioară începînd a o pierde abia prin secolul al V-lea, sub acţiunea

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

Bisericii romane. În secolul al IV-lea, aşadar, încă mai avem a face cu o religie curat orientală[199].

Cînd am încercat să înțelegem situația religioasă a Orientului din vremea lui Isus şi a sfîntului Paul, am constatat aici existența unui nor enorm de materie religioasă, provenind din culte perimate, dacă nu abolite, în mare parte amorfe, însă pe cale de a se agrega în jurul unor centre de cristalizare, sub influența unor tendințe, precise şi generale totodată. În alți termeni, în întreg Orientul erau răspîndite nevoi religioase foarte active, dominate de dorința de mîntuire, certitudinea că, de unul singur, omul nu o poate obține, avînd nevoie de ajutorul unui intermediar divin, dar şi convingerea că, printr-o viață în conformitate cu scopul şi prin rituri eficace, el îşi poate cîştiga acest ajutor salutar. Aceste nevoi încercau a se exprima prin intermediul vechilor culte şi prin lărgirea vechilor mituri.

La drept vorbind, aceste cadre erau cam strîmte pentru a putea cuprinde fără inconveniente conținuturi de gîndire şi moduri de a gîndi în curs de expansiune şi care nu decurgeau din acele cadre. În plus, identitatea preocupărilor şi a speculațiilor fundamentale se manifesta de la un cult la altul impunînd ideea unei lărgiri care să cuprindă sau să depăşească toate aceste culte. Era suficient să te informezi sau să reflectezi pentru a înțelege că misteriile lui Isis –lăsînd deoparte povestirile divine– conțineau acelaşi fond religios precum cele ale lui Adonis sau ale lui Attis, iar soluția lui Apuleius[200], care s-a inițiat succesiv în mai multe misterii, nu era la îndemîna oricui. Problema a fost ridicată de sincretismul inconştient, iar soluția a fost căutată de sincretismul conştient, în secolele al II-lea şi al III-lea. Fiecare cult al mîntuirii îşi ridică zeul la rangul de divinitate supremă, ceilalți nefiind mai mult decît aspecte sau funcțiuni; el îi absoarbe pe toți ceilalți în sine. Soluția este incompletă şi insuficientă. Mai întîi,

[199] Nu susțin că transformările creştinismului în sensul juridic şi ritualist nu începuseră deja în bisericile din Italia, Africa şi Gallia, ci numai că pînă la momentul triumfului, aceste biserici –cu excepția celei de Roma– nu iradiază prea mult, şi că Orientul continuă încă a genera întreaga viață doctrinală. (n.a.)

[200] Lucius Apuleius (aprox. 125-180), scriitor latin din Numidia, autorul *Metamorfozelor* (*Măgarul de aur*), cunoscător al filosofiei platonice, inițiat în cîteva misterii. (n.trad.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

pentru că există prea multe culte separate, apoi pentru că operațiunea sincretistă lasă prea mult loc fanteziei individuale, în sfîrşit pentru că, practic, rămîne de neînțeles şi inaccesibilă pentru prea mulți oameni. De aceea, în a doua jumătatea a secolului al III-lea s-a simțit necesitatea unei mai vaste şi mai solide coordonări.

Creştinismul reprezintă prima dintre tentativele făcute în acest sens, şi prima reuşită, deoarece originile sale evreieşti îi asigurau beneficiul unui monoteism fundamental şi pe cel al unui exclusivism –intolerant, desigur, dar pe atunci încă benefic pentru că îi asigura individualismul şi, fără a-i interzice împrumuturile, îl obliga să le asimileze pe loc, să le topească într-un ansamblu coerent. Fără îndoială, în corpul creştin au existat divergențe de opinie –uneori foarte grave– asupra unor chestiuni esențiale. Acestea puteau ajunge la sciziuni, la constituirea de secte, însă în toate aceste cazuri, rămînea o opinie comună, o convingere a majorității, care transforma rapid disidențele în erezii şi care, definindu-se pe sine, ducea şi la fortificarea față de propriile abateri.

Multă vreme s-a crezut că pe cînd s-a implantat creştinismul definitiv în imperiu şi a ajuns la noțiunea, chiar la constituirea sumară, a unei doctrine ortodoxe, adică în secolul al III-lea, lumea a oscilat între Christos şi Mithra. Cred că asta ar fi o exagerare prea mare a influenței considerabile a acestei religii, a cărei propagandă a rămas mult prea închisă şi prea restrînsă față de cea a creştinismului, fiind mereu compusă doar din mici cenacluri închise şi dispersate, care se privau de invincibilul spirit de prozelitism al femeilor, căci nu admiteau decît bărbați în procesul de inițiere. De aceea, religia lui Mithra nu are nimic din ceea ce este necesar pentru a fi –sau pentru a deveni, măcar– un cult popular, în sensul larg al termenului. Adevărații duşmani ai creştinismului se află în altă parte.

Există două religii, orientale ca şi creştinismul, care decurg din aceleaşi preocupări generale ca şi el, se hrănesc din aceleaşi sentimente religioase, folosesc aceeaşi materie religioasă, pe care am definit-o deja. Este vorba

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

despre *neoplatonism*[201] şi despre *maniheism*[202]. Decurgînd din aceeaşi criză religioasă ca şi creştinismul, ele se constituie în acelaşi timp –a doua jumătate a secolului al III-lea– şi, în primul moment, diferă unul de celălalt şi diferă de creştinism prin forme, punct de plecare, afabulaţie, selecţia şi aşezarea în operă a elementelor; cu toate acestea, însă, ele prezintă aceleaşi caracteristici generale.

Astfel, neoplatinicienii păstrează aparenţele unei filosofii care se sprijină –dacă putem spune astfel– *sub aspect spiritual*, pe gîndirea lui Platon, adus la zi conform speculaţiilor momentului, iar *sub aspect supranatural* pe politeismul olimpic. Se observă imediat că speculaţia filosofică nu constituie

[201] Neoplatonismul apare prin secolul al III-lea, ca o doctrină filosofică mistico-religioasă, întemeiată pe învăţăturile lui Platon şi ale platoniştilor (primul neoplatonic pare a fi Ammonius Saccas – profesorul lui Plotin, cel care dă formă acestei filosofii religioase –; urmează Porphyrius, Iamblichos, Hypatia din Alexandria, Proclus, Iulian Apostatul, dar toţi se considerau filosofi platonici). Travaliul acestora încearcă să armonizeze filosofia platonică, societatea romană şi ideologia creştină. Deşi poate fi redus la cîteva concepte centrale (pe care autori şi teologi creştini, precum Origenes, Augustin, Hieronymus le-au descris, interpretat şi relaţionat), neoplatonismul este o doctrină complexă, pe alocuri eclectică, o formă de monism idealist, care combină elemente de monoteism şi de politeism, fapt care a permis autorilor creştini să extragă de aici numeroase elemente, integrate apoi în ideologia creştină. (n.trad.)

[202] Mani, întemeietorul maniheismului, s-a născut în Babilonia, din părinţi arsacizi iranieni, membri ai unei secte gnostic-ebionite a iudeo-creştinilor. În adolescenţă, este încercat de viziuni care îl îndeamnă să propage mesajul lui Isus. Călătoreşte şi este influenţat de greco-buddhism. Treptat, se cristalizează în el o nouă doctrină, al cărei mesager şi ultim profet se consideră, încheind şirul lui Seth, Enoch, Noe, Avram, Zoroastru, Buddha, Isus Christos. Maniheismul, religie gnostică iraniană, reuneşte elemente de creştinism, buddhism şi zoroastrism, şi are la bază dihotomia eternei lupte dintre Bine şi Rău. Considerînd că mîntuirea este posibilă prin renunţarea la sine, prin educaţie şi abstinenţă, adepţii erau organizaţi pe două nivele, clasa celor aleşi, de la care se cerea păstrarea şi urmarea cu strictеţe a tuturor regulilor, şi auditorii, credincioşi de rînd, care puteau spera că vor deveni aleşi într-o reîncarnare ulterioară. Adaptînd elemente ale mai multor mari şi populare religii, socotindu-se a fi cea mai completă dintre toate, maniheismul cunoaşte succesul în rîndul tuturor claselor sociale, mai cu seamă printre cei influenţi, şi ajunge să fie extrem de răspîndit în imperiile persan şi roman, în Egipt, părţi din Europa occidentală, China şi Africa. Spre sfîrşitul secolului al III-lea, încep persecuţiile împotriva maniheismului. Maniheismul a influenţat creştinismul, precum şi unele secte ale acestuia. (n.trad.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

decît un instrument de adaptare, care serveşte la a interpreta acest politeism sub formă de simboluri, de a le subordona *monolatriei* orientale, adică cultului Soarelui –care se regăseşte la baza tuturor religiilor orientale ale mîntuirii–, şi a le dezvolta către panteism[203].

Dimpotrivă, *maniheismul* se întemeiază pe dualismul chaldaic: mitul fundamental al luptei între lumină şi tenebre, între bine şi rău, între spirit şi materie, doctrina sa decurgînd din revelaţia unui profet, Mani, şi nu din reflecţiile unei şcoli de gînditori. Această religie îşi procură elementele dintr-un cîmp mult mai întins decît cele din care împrumută neoplatonismul, şi chiar creştinismul, pentru că aici se revelă influenţe mesopotamieme, persane, buddhiste, alături de influenţele gnostice, care constituie fondul său principal.

IV

Cele trei religii se detestă şi, desigur, prezintă tendinţe şi spirite divergente; şi, totuşi, cîte puncte comune! Toate trei curmă vechea concepţie asupra religiei naţionale: toate trei sînt universaliste. Toate trei explică lumea şi viaţa aproximativ în acelaşi fel şi prin aceeaşi metodă; toate trei pretind a-l smulge pe om din condiţia sa mizerabilă pentru a-l călăuzi către mîntuirea eternă întru Dumnezeu; toate trei sînt fundamental monoteiste; toate trei vor ca omul să-şi cîştige nemurirea şi fericirea veşnică supunîndu-se unor rituri cultuale şi regulilor unei morale austere.

Încă de la început, *neoplatonismul* prezintă o carenţă majoră: nu are *fondator* şi nici nu ajunge la a-şi găsi unul, deci nu-şi poate raporta doctrina la o manifestare personală a lui Dumnezeu, care să autentifice şi să concretizeze revelaţia de care pretinde a dispune. Din acest motiv, neoplatonismul păstrează aparenţa unei religii artificiale, un aer de

[203] Primii doi maeştri ai Scolii, Plotin şi Porphyrius, încă se tem foarte mult de atracţia superstiţiei, aici aflîndu-se una dintre cauzele ostilităţii lui Porphyrius faţă de creştinism. Succesorii lor, începînd cu ilustrul Iamblichos (330?), acordă tot mai mult spaţiu, în speculaţiile lor, preocupărilor religioase şi apologeticii păgîne, în defavoarea cercetării filosofice propriu-zise, erijîndu-se în apărători ai *elenismului* împotriva intoleranţei *barbare* a creştinilor. (n.a.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

speculație abstractă și foarte individuală. Cu totul alta este poziția maniheismului, care se legitimează prin Mani, așa cum o face creștinismul prin Christos[204].

Doctorii creștini au privit maniheismul ca pe o erezie creștină. Nimic nu este mai inexact, deoarece doctrina și legenda manihee au căpătat *în mod secundar* –în contact cu creștinismul și prin rațiuni de propagandă, într-un mediu creștin– o fizionomie creștină. Fondatorul maniheismului nu a epuizat capacitatea de sincretism a acestei religii, însă aceasta se prezintă, mai întîi, ca o religie originală. Cînd Mani se plasează în descendența spirituală a lui Isus –pe care îl socotește printre precedenții mesageri ai lui Dumnezeu–, el se referă la cel al gnosticilor, căci Mani nu preia nimic –sau aproape nimic– din Evanghelia galileanului.

El predică o religie a mîntuirii prin renunțare, exact cum fusese și creștinismul la începuturi, însă sub aspect metafizic mai simplă, mai clară, mai riguros logică decît creștinismul iar, în morală, mai austeră și mai radicală. Calomniile pe care ortodocșii creștini le-au reiterat la adresa lui nu au mai mult fundament decît aveau –deoarece erau aceleași– atunci cînd, odinioară, serveau împotriva micilor adunări ale creștinilor. După un succes strălucitor și rapid, maniheismul își văzu brusc norocul stopat de opoziția feroce a Statului roman, care îl socoti a fi un anacronism încă mai de temut decît creștinismul, o specie de montanism excesiv, care, în mod logic, avea să-și ducă sectarii la abandonul tuturor îndatoririlor de cetățeni și de oameni, și care, venit din Persia, țară tradițional ostilă imperiului, nu putea fi agreată de către romani. Acesta este punctul de vedere îmbrățișat de împăratul Dioclețian într-un teribil edict (din jur de anul 300), care emite împotriva maniheilor pedepsele cele mai dure și care tinde în mod evident la totala lor exterminare. Ura Bisericii care vede în noua religie concurentă o reînviere a gnosticismului, încă mai de temut decît cel al secolului al II-lea, se asociază armonios cu cea a Statului.

[204] Mani, Manes sau Manichaeus s-a născut la Babilon, în 215 sau 216 și a murit în Persia, între 275 și 277. (n.a)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

Aici se află adevărata cauză a insuccesului final al maniheismului, mişcare religioasă interesantă şi puternică în sine, care în ciuda persecuțiilor implacabile pe care le-a suferit de-a lungul mai multor secole, a arătat o surprinzătoare vitalitate. Fără îndoială că, în plan rațional, doctrina sa nu prețuia mai mult decît metafizica teologică a creştinismului, însă era ceva mai simplă, iar dacă morala sa inumană nu putea spera nicicum la a cuceri masele populare, distincția fericită între *aleşi* şi *auditori* lăsa destul loc pentru conciliere. Pentru a ne convinge, este suficient să ne gîndim la albigenzismul[205] din mijlocul Franței Evului Mediu, deoarece acesta pare a fi

[205] Albigenzismul sau catharismul, este numele unei secte dualiste şi gnostice care a apărut începînd cu secolul al XI-lea, în Languedoc. Avînd sau nu legături cu ale acelora, ideile catharilor prezintă destule asemănări cu cele ale mişcării pauliciene din Armenia, cu cele ale bogomililor, dar şi cu ideile unor mişcări gnostice (precum ebioniții, marcioniții), precum şi cu ideile maniheilor. Indiferent de existența sau nu a unei relații de filiație între acestea, precum toate sectele primului mileniu, catharismul exprimă nu doar o formă de înțelegere particulară a creştinismului, ci şi căutările şi nevoia de clarificare doctrinară, resimțite de adepții şi, poate, mai ales de către exponenții creştinismului.
Catharii socoteau că Binele şi Răul sînt principii şi forțe egale, cel dintîi fiind spirit pur, iubire şi ordine, cel de-al doilea fiind creatorul lumii fizice, esențialmente haotic. De aceea, scopul vieții omenirii (scînteie ruptă din lumina divină) pe pămînt era eliberarea de materie, atingerea stării de spiritualitate pură, spre a obține contopirea cu principiul Binelui. Creat de un demiurg, Satan, divinitate de rang secund, universul material era pîngărit dintru început, ființa umană trebuind să se elibereze de acesta. Calea mîntuirii o constituia, în esență, ruperea legăturilor cu materia, lucru obținut în urma unei vieți conforme cu cerințele dogmatice ale catharismului (cei care nu reuşeau, suportau supliciul, dar beneficiau de o nouă şansă, prin reîncarnare). De aceea, spre exemplu, catharii socoteau actul sexual ca formă de sclavie a spiritului față de materie. Fără a interzice actul sexual, prin faptul că apariția de noi ființe sporeşte materia şi îndepărtează omenirea de la scopul suprem, eliberarea spiritului de materie, catharii considerau procrearea ca inacceptabilă. Prin toate acestea, ei intrau în contradicție flagrantă cu valorile morale, sociale şi religioase promovate de către Biserică şi Societate.
Asemănător cazului maniheilor, catharii erau împărțiți în două clase, *perfecti* şi *credentes*. În număr mai mic, cei dintîi constituiau nucleul comunității, cei care păstrau şi perpetuau credința, singurii obligați la ascetism şi la urmarea severă a regulilor. Ei erau intermediarii între principiul Binelui şi *credentes*, cărora trebuiau să le arate calea. Aceştia din urmă constituiau marea masă a adepților acestei secte destul de populare, iar de la ei se aştepta să nu consume carne, să nu facă jurăminte (jurămîntul contribuind la întîrzierea separării de

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

fost esențialmente o adaptare creştină a maniheismului. În ceea ce priveşte şansele sale de succes printre intelectuali –pentru a înțelege că erau considerabile–, este destul să ne gîndim că sfîntul Augustin a fost cîştigat la acesta şi, de-a lungul mai multor ani, s-a socotit satisfăcut de maniheism. Este chiar supărător pentru ilustrul doctor faptul că atunci cînd se afla în sectă nu a văzut nimic respingător în adunările manihee, dar mai tîrziu a avut slabiciunea de a aduna şi de a semna bîrfele ignobile care se vehiculau la adresa acesteia în mediile creştine[206].

În vremea în care maniheismul începea să îngrijoreze Biserica, aceasta avea asupra lui avantajul de a fi deja bine organizată. Unitatea şi coerența sa, pe care disciplina episcopală le păstrau în mod activ, puteau ține piept cu uşurință micilor adunări izolate şi silite să se ascundă. Pentru a lupta împotriva ascetismului maniheilor şi a *antisecularismului* lor ea dispunea de instrumentul eficace care îi servea ei însăşi pentru a-i neutraliza pe zeloşii prea gălăgioşi, care se ridicau în sînul ei: monahismul. De aceea, maniheismul a exercitat asupra evoluției monahismului creştin o influență greu de măsurat astăzi, însă cu siguranță considerabilă. În rest, tendințele manihee vor rămîne multă vreme obiect de oroare pentru autoritățile ecleziastice şi în multe rînduri vor da ocazia sau pretextul unor acuzații periculoase. Episcopul spaniol Priscillian va pieri ca victimă a uneia dintre acestea, în anul 385.

Nu exista nici o şansă ca lumea să devină neoplatonică, dar în secolul al IV-lea ar fi putut foarte bine să devină manihee. Dacă lumea a ajuns creştină în cele din urmă, cauza acestui fapt trebuie căutată în avansul Bisericii, al organizării ei şi cel al propagandei ei, care a adaptat deja cateheții la nevoile realității –adică la deprinderile mediocrilor–, în timp ce teologia ei s-a deschis la speculațiile intelectualilor. Cauza mai trebuie căutată şi în sprijinul Statului, care îi persecută pe manihei, şi în ajutorul monahismului, care permite creştinilor în mod natural înclinați către rigorile vieții manihee

materie, căci subordona vremelnic principiul spiritual celui material) şi, chiar dacă erau scutiți de unele elemente de rigorism, viața lor trebuia să fie conformă cerințelor ce decurgeau din preceptele doctrinei. (n.trad.)

[206] Mai ales în *De moribus manichaeorum*, 2, 19, 70 şi în *De haeresibus*, 46. (n.a.)

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)

să ducă o viaţă realmente riguroasă, rămînînd totodată în Biserică şi edificînd-o.

Altfel spus, dacă creştinismul a înlocuit neoplatonismul şi maniheismul în perioada de declin a lumii antice, faptul acesta s-a petrecut deoarece a ştiut mult mai bine decît ceilalţi să-şi suprime propriile tendinţe şi să le exprime nu prin excluderea uneia de către cealaltă, ci *deodată pe toate*, echilibrîndu-le, armonizîndu-le, totodată şi, mai ales, reglîndu-le pînă în punctul în care acestea corespundeau nevoilor diverselor categorii de oameni care îşi căutau hrana religioasă. Experienţa a trei secole pline de dificultăţi de tot felul a înzestrat creştinismul cu tactul spontan graţie căruia s-a ferit de teze excesive şi de disciplina exagerată. Aflase sensul vieţii. Viaţa îl împlinea şi îl ducea cu ea –după cum el însuşi se identifica cu ea în domeniul spiritual– cu o suplețe extraordinară, uşor de observat imediat ce privim cu atenţie la realitatea faptelor.

De altfel, este de remarcat că, înlocuind în mod direct neoplatonismul şi maniheismul, în secolul al IV-lea, creştinismul le-a absorbit parţial, pe unul în dogmatica sa, pe celălalt în etica şi disciplina sa, dar fără a le aneantiza cu adevărat. Ambele vor subzista alături de el. Primul va trăi în scrierile filosofice care vor continua să înspire încă multă vreme speculaţiile metafizicii orientale, şi de-a lungul întregului Ev Mediu vor genera profunde infiltraţii în teologia Occidentului. Cel de-al doilea se va prelungi prin diverse secte foarte răspîndite, din care în mai multe rînduri vor ieşi erezii de tenace şi de temut, care vor provoca Bisericii Catolice mari nelinişti şi –în ciuda represiunilor la care aceasta le va supune– vor exercita o durabilă influenţă asupra spiritului şi asupra instituţiilor acesteia.

BDD-B621-14 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:25 UTC)